



ԲՆԱԴԷԶ ԵՒ ԻՒՐ ԶՐԱՅԿԱՅԵՐ



զեռնեաց ծովու Արևմտեան կողմ՝ 5 ժամ հեռի լեռնոս 3 ձորակներու մէջ ընդարձակ տարածութեամբ մը շինուած է Բաղէշ. իւրաքանչիւր ձորերու մէջէն կանցնին զառ զատ գետեր: Իւր դիրք գեղեցիկ և զուարճալի է ծառերու առատութեան և տեղւոյն ընդարձակութեան կողմէն. օդը բաւականին առողջարար, ջուրը պարզ և յստակ:

Բաղշոյ դիրք, որ արդէն տարօրինակ է, թաղերը գրեթե մէկ մէկէն $\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութիւն ունին. ամբողջ քաղաք չորս թաղերու կը բաժնուին. 1. Թաղի գլուխ բաղաքի հիւսիսային կողմ, 2. Ծապրկօրու թաղ արևելեան կողմ, 3. Աւերմէդան հարաւային արևելեան կողմ, 4. Գոմաց թաղ կամ Տաշ Մուհալէ արևմտեան կողմ:

Այս թաղերու մէջ գրեթէ հայք և տաճիկք խառն կը բնակին. հայոց մեծամասնութիւն կազմող թաղերը թաղի գլուխ և Աւերմէդան թաղեր են. մնացեալները խառն են ընդ իրեարս: Ունի 6 հազար տուն բնակիչ. 1500 տուն հայ. 500 տուն՝ ասորի, բողոքական, կաթօլիկ. 400 տուն տաճիկ, բիւրդ, թիւրքմէն, և այլն:

Իւրաքանչիւր թաղ ունի իւր եկեղեցին. թէև միւսնոյն թաղի մէջ ուրիշ թաղային եկեղեցւոյ ժողովուրդ ալ կը բնակին, որոց խտրութիւն մեծ հարուած և խռնդոտ մ'է Բաղշոյ ազգութեան: Թաղի գլխու կը պատկանի Կարմրակ

Ներկայ տեղագրութիւնը կազմուած է երջ. Ներսէս պատրիարքի հրամանով 1881 թուին:

Ծ. Խ

եկեղեցին. Ծապրկորու Թաղին ս. Սարգիս և Հինգ-խորան. Աւերմէդանայ ս. Գէորգ. Գոմաց Թաղին Ամրորիկն: Քաղաքիս առաջնորդներ առաջին անգամ Ամրորույ Եկեղեցին (որ վանուց ձևով շինուած է) կը նստէին, սակայն Տիմայ Սարմրակ Եկեղեցին փոխադրուած է առաջնորդարան:

Բացի եկեղեցիներէն Բաղշոյ արևելեան, Տարաւային, արևմտեան, և Տիւսիսային արևելեան կողմեր կան մէկ մէկ Տոյակապ Տին վանքեր, որք են.

Աւնխու ս. Աստուածածնայ վանք, քաղաքի արևելեան կողմ. $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու. ունի բաւականին վարելահողեր, և քանի մը գեղջուկ Թեմեր. որք գոհացուցիչ եկամուտի մ'աղբիւր կրնան համարուիլ. բայց ինչ օգուտ որ օրինաւոր հոգաբարձուաց հսկողութեան ներքեւ չըլլինելով ամեն ինչ 'ի զուր տեղ կը վատնուի: Նախորդ դարնաւ սկիզբներ այս վանուց սենեակներու շէնքը բոլորովին հիմնայատակ եղաւ. սակայն նոյն վանուց ներկայ հոգաբարձութեան ձեռնարկութեամբ՝ առաջինէն աւելի յարմար ձևով մը շինուած է: Այս վանուց մօտ կան Թադէոս և Թովմաս առաքելոց անուններով զոյգ մ'աղբիւր. որք պրօպագանդէ մը դարձած են ամեն տեսակ հիւանդներու:

Դոնդիրկատար ս. Աստուածածնայ վանք, Տարաւային արևելեան կողմ. ունի գեղեցիկ շէնք մ'որ Հայաստանի վանքերու մէջ ա. տեղ կը բռնէ, բաւականին հողային կալուածներ. ինչպէս նաև քաղաքին մէջ քանի մը լաւ խանութներ, որոցմէ տարին առնուազ 100 ոսկիէն աւելի հասոյթ մը կը գոյանայ. Թող Թէ ուրիշ եկամուտներ, սակայն ինչ օգուտ որ ասոր ալ ամեն ինչ մինչև Տիմայ Աւետու նման 2 մշկու 2 խոտի իշապանի մ'ալ առաւ անտեսի մը փոր կը մօտէր: Ներկայ 1881 յուլ. ամսոյ սկզբէն նոր դպրոց մը բացուած է 12 որք և աղքատ գիւղացի աղայոց համար՝ որոյ յարատեւութիւն կը մաղթեմ:

Գոմաց ս. Աստուածածնայ վանք՝ համանուն գիւղի արևելեան կողմ քաղաքէն $\frac{1}{4}$ ժամ հեռի, այս վանքն ալ բաւականին եկամուտ ունի, բայց ներս մանող ուրիշ բան չը տեսնեմ բացի երկու աւերակ սենեակներէ, ծերունի վարդապետէ մը, երկու խոտաղ մշկէ. ահա՛ վանք մ'որոյ անուն միայն վանք է:

Ժապրկորու ս. Կարապետի վանք՝ հիւսիսային արևելեան կողմ ^{3/4} ժամ հեռի. որն որ հիմայ բոլորովին հիմնայառակ եղած է, ըստ որում վանուցս բոլի եղող համանուն գիւղն երբ ժամանակի վատութեան պատճառաւ բոլորովին անբնակ կըլլինի... վանքն ալ անտէր մնալով աւերակ կը դառնայ. միայն եկեղեցւոյ տաճար որ շատ հին ձևով մը շինուած է— և իւր առջևի գաւիթ կիսակործան մնացել են, ուրիշ ոչինչ. թէև բարեպաշտ ուխտաւորները տեղէն պահաս չեն ըլլար:

Ցածկներ ունին միայն բանի մը կրօնական մէդրէսէնէր. բողոքականներ ունին ժողովարան մը, աղայոց նախակըրթարան մը և աղջկանց վարժարան մը. իսկ հայեր բաց 'ի ընկերական վարժարանէն ունին հինգ տեղական վարժարաններ: Ասորիք և պապականք ունին ոչինչ... Ասորիք եկեղեցի մ'ունին մի բահանայով. եկեղեցւոյ դուռը տարին երկու անգամ կը բանան. Ծննդեան և Յարութեան. միւս օրեր գոց կը պահեն— Բրիտոս յարեալ ժամեր տարաւ— ընդհանուր սկզբունք մ'եղած է նոցա համար:

Հնութեանց մէջ երեւելի է նաև Բաղշոյ բերդ՝ որ կը բարձրանայ քաղաքի կեդրոնի մէջ դէպ 'ի արևմուտ. ծերերէն շատերը կը պատմեն թէ՛ 70, 80 տարի յառաջ այս բերդի մի բանի բուրգերը հաստատուն էին. ուր կը նստէր տեղացի բռնակալներէն Սալլա խան անունով տաճիկ: Հիմայ այդ շէնքերէն և ոչ մէկը կը տեսնուի, միայն բանի մը բիւրդ գաղթականաց տնակներ շինուած են բերդի մէջ ուր կը բնակին նոքա իրենց ընտանիքով:

Բաղշեցի հայն Հայաստանի ամեն գաւառներու մէջ գտնուած հայերէն ճարպիկ և գործօն է, ոսկի գումարելու համար արդէն առաջին կարգի վաճառականն է: Բաղշեցին գրեթէ մինչև հիմայ իր բոլոր յոժը նիւթական վիճակը բարւոքելու վրայ կեդրոնացուցած է, մտաւորի վրայ սառն աչքով կը նայի:

ԳԻՒՂՕՐԱՅԷ ԲԱՂԷՇԻ:

Բաղշէն երկու երեք ժամ հեռի դէպի արևմտեան կողմ բանի մը հայ գիւղեր կան՝ Ամպ, Փարխանդ, Խմելուր, Մարգորք, Խարակող, Կորվու և Հօրմըզ կամ Հիւրմիւզ:

Ամալ գիւղ, ունի չորս տուն բնակիչ, գեղեցիկ վարելահողեր, 80 տարի յառաջ կը պատմուի թէ 100 տնէ աւելի բնակիչ ունեցել է այս գիւղ, որք քրդաց (մօսկացի բանասարներու) անգթութեանց պատճառաւ գաղթած են. որոյ ճշմարտութեան կը վկայեն այսօր նոյն գիւղի մէջ եղած կիսակործան աւերակներ: Այս գիւղի արեւմտեան կողմն է Ամպայ ս. Յակոբ անուն եկեղեցին:

Փարխանդ գիւղ՝ ունի 50 տուն բնակիչ, որոյ թուոյն նայելով՝ մշակելու հողերնին առատ և բերրի է: Անցեալ աշխարհաւեր պատերազմի միջոցին՝ այս գիւղի ընդհանուր գաղթելը խիստ քնասեց իւրեանց նիւթական կացութեան, և ջլատեց նոցա կենսական յոժը: Այս գիւղի հարաւ. կողմ կայ մի եկեղեցի ս. Անտօնեանց անուամբ, հիւս. կողմ կայ աւերակ վանուց մը տեղ ս. Յակոբայ անուամբ, իսկ գիւղէն տաս վայրկեան հեռի՝ Բաղէշոյ գետի մօտ դաշտի մէջ կայ մի աւերակ բերդ որ հողի ահագին կոյտ մը լինելով փոքրիկ բլրակ մը կը ձևանայ: Այս գիւղի առատ և յստակ ջրերու և հողի արդիւնաւորութեան պատճառաւ տեղացիք բաւականին երկրագործութենէն ճաշակ առնող աշխատասէր մարդիկ են, եթէ այսպիսի գիւղի մը մէջ գեղջուկ բարեկարգ դպրոց մը լինէր, ինչ մեծ օգուտ պիտի լինէր գեղջուկի ապագայ կենաց բարելաւութեան:

Խմել—ջուր՝ Փարխանդէն կէս ժամ հեռի Բաղշոյ արեւմտեան կողմ: Ունի 14 տուն բնակիչ. շատ մ'առատ հողեր: Այս գիւղի անցեալ խիստ տխուր և ներկայն աւելի սրտամորմոքիչ է մօսկանցի հանրածանօթ քրդաց իւր գլխուն թափած անպատմելի հարուածներով. հարուածներ՝ որք ապառաժ սրտերէն արիւն կը վազցնեն, որք՝ խեղճ գիւղացին մի տարւոյ մէջ 5—6 անգամ աւար առելէ վերջ, մերկ, բոկոռն և նօթի Բաղշոյ հրապարակներու մէջ 3—4 տարի հաց մուրալու ստիպեցին. երկու տարին դեռ չէ բուրած որ այս գիւղացիք իրենց տեղ դարձած են. տակաւին տներնուն շատերուն աւերակ կը մնան, մարդոց մեծամասնութիւն Պօլիս կը պանդխտին. պարտուց ծանր շղթայ կը կաշկանդէ նոցա քայլերը դէպի հայրենիք ուղղելու. իրենց մերկ ու նօթի կիներ ու զաւակունք հոս՝ իսկ իրենք պանդխտութեան մէջ կողբան իրենց դժբախտութիւն... երբեմն ասկէ 30 տարի յառաջ՝ այս գիւղն առաջին տեղը

կը բռնէր գեղջկական կենաց մէջ. օտար գիւղացիներէն շատեր և նոյն իսկ Բաղշոյ ծերերը կը վկայեն թէ 4—5 օր առանց կրակ վառելու կաթնեղէններով ու անուշեղէններով ¹⁾ նահապետական դրուժեալը հարսանեաց խնճոյք կը կատարէին. հիմայ բաւժու կորեակի մը կարօտով կը քնանան. պարզ մեղածածուկի մ'ախ քաշելով կը մեռնին, ինչէն որ այս դժբախտութեան հասուցել է այս ողորմելիները... Երևակաւեցէք սիրելի ընթերցողք: Այս գիւղի արեւմտեան կողմ կայ ս. Յակոբ անունով եկեղեցի մը:

Մարգորք որ Խմել ջուր գիւղի արեւմտեան կողմ կիյնայ. ունի քսան տուն բնակիչ. վարելահողերնին այնչափ գոհացուցիչ չէ. սակայն ոչխար պահելու համար մեծ դիւրութիւններ ունին, յորմէ առաջինները զուրկ են. ասոր բնակիչներէն շատերը Պոլիս կը պանդխտին. կացութիւնն նողկալի է. սաստիկ պարտական են. ունեցածնին բոլոր ծախեն պարտքերնուն մէկ չորրորդ. չը գոցեր... այս գիւղի արեւմտեան կողմ կայ եկեղեցի մը սուրբ Գէորգայ անուամբ:

Եւստակոյն՝ ունի հինգ տուն բնակիչ. 2 ժամ հեռի Մարգորք գիւղէն. բնակչաց վիճակը խիստ ախուր կերպարանք մ'ունի. ամեն կողմէն չքաւորութեան մէջ են. ով կրնայ պատմել, թէ ինչ արկածներ անցել են այս աղքատիկ գիւղի բնակչաց գլխին մօտկանցի քրդաց ձեռամբ:

Կորովոն՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ Եւստակոյ գիւղէն շինուած է հիւսիսային կողմ լեռան մը ստորոտ. այս գիւղի մէջ կը բնակին 30 տուն գեղջուկները՝ առաջիններու բախտին վիճակուած. գիւղ երկու թաղի կը բաժնուի. այս երկու թաղերու կեդրոնի մէջ կառուցուած է մի հոյակապ վանք՝ յանուն ս. Յովհաննու. ոչ վանահայր ունի և ոչ միաբանութիւն: Մէջը կը տիրէ մեծ անկարգութիւն:

Հօր մըզ կամ Հիւր միւզ. Մարգորքէն $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռի գէպի արեւմտեան կողմ. ունի 15 տուն բնակիչ, այս գիւղիւր գեղեցիկ դրից և յարմարութեան կողմէն՝ Հայաստանի գիւղերու մէջ թէ ոչ առաջին գէթ բ. տեղը կը բռնէ: Ունի շատ մը պաղատու ծառեր տանձենի, խնձորենի, թըթենի, կեռասենի. ևն. աւաղ որ ժամանակի գէշութիւն...

¹⁾ Այս գիւղացիներ խիստ առատ մեղրի փեթակներ ալ ունեցել են եղբր:

խղճեր եղէ, կովէ ու ոչխարէ կարած է: Սովու միջոցին այս գիւղացիներէ կրած անտանելի նեղութիւն թող չը հաւատա, որ թէ Հայաստանի մէջ ուրիշ բաղաբ կամ գիւղ կրած լինի, մեծ պահոց մէջ որ արդէն նոյն կողմեր բնականապէս ստասիկ ցուրտ ու բուք կը լինի, այս ողորմելի գիւղացւոց աները բնաւ ուտեստին նիւթ չը գտնուիր, ուստի բաղաբ գալ և բանի մը նուկի ցորեան ևն տանել անկարելի լինեալուն՝ իւրեանց սովալլուկ զաւակաց հառաչ ու կոծ, և վերջապէս իրենց սովամահ լինելը կը ստիպէ զիրենք մորթել: ակոռներն պահած մէյ մէկ կովերնին ու այծերնին, մէկ երկու եօթնեակներ իրենց ողորմելի զաւակաց ձայնը պատահալ մը մտով կը կարեն որ արտասուելով հաց, հաց կը խնդրէին:

Մարգարէի և Հիւր մեղի մէջն է 'Ծակբար' նշանաւոր ապառաժ որու մէջէն կանցնի Բաղշէն Սղերդ երթալու ուղին, այս բարի ձևին ու գրութեան վրայ կը զարմանան ամեն անոնք որ նորա մուտ և ել կողջունեն:

ԲԱՂՇՈՅ ՀԻՒՍԻՍԱԵՒՆ ԳԻՒԼԵՐ

Պող գիւղ, որ ճիշտ Բաղշէնի հիւսիսային արևելեան կողմ կիցնայ, 2 ժամ հեռի, ունի 30 տուն բնակիչ, գեղեցիկ դաշտակի մը մէջ շինուած, ջուրն առատ, ոգ պարզ և առողջարար, ամեն կողմէն պաղուկ և յստակ ջրերու աղբիւրները կը կարկաջեն գեղեցիկ ծառերու և ծաղիկներու մէջէն անցնելով, բայց ափսոս որ բնակչաց նիւթական ու բարդական վիճակը չը համապատասխաներ այսպիսի գիւղի մը դրոյք և զուարճութեան, ըստ որում առատ և բերրի հողեր ունին և չունին, ամեն բան ունին և չունին, միով բանիւ գեղջուկ կենաց բոլոր բարեմասնութիւններէ զուրկ հոլանդական կենաց մը վիճակուած են, ինչ որ վարեն ցանեն պարատեղներու տոկոս հազիւ վճարեն: Աշխատաւոր մարդիկներնուն մեծամասնութիւն օտարութեան ելած են: Այս գիւղի հիւսիսային կողմ լեռան մը ստորոտ պրտադատու ծառերու ու մարգագետիններու մէջ շինուած կայ մի վանք՝ յանուն սրբոյ Յոհաննէսի: Գիւղի հիւսիսային արևմտեան կողմ կառուցեալ է մի եկեղեցի՝ ս.

Յարուծիւն անուամբ. անկէ քիչ մը հեռու համանուն մի
աւերակ եկեղեցի ևս կը տեսնուի:

Կամայի կամ Բէմայի գիւղ. Պոռայ Արեւմտեան կողմ՝
 $1\frac{1}{2}$ ժամ ի Պոռայ և $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ի Բաղշոյ, 25 տուն
բնակչօք, շինուած է լերան մը ստորոտ դաշտի մը վրայ,
իրենք իրենց ապրուստը հոգալու չափ հող ունէին, բայց
հիմայ հողերնուն մեծամասնութիւն Բաղշոյ անխիղճ մոլֆ-
թիի ձեռք անցել է, ինչպէս նաև Պոռ գիւղի ազգայնոց
ևս. բացի հողային կալուածներէ, այս գիւղացիների մեծ շա-
հու մ'աղբւր ալ իրենց հօտերու ասր, իւղ, պանիր ևն.
եղած է. բայց մօականցի քրդաց շնորհիւ անկէ ալ զբոկուած
են. Բէմայի հիւսիսային արևմտեան կողմ շինուած է քա-
ռ կիր փոքրիկ եկեղեցի մը ս. Ստեփանոս անուամբ. հիւ-
սիսային կողմ եղող լերան զառիվայր՝ կաղամախի հաստա-
րուն ծառերով մի անտառի մէջ զով ջրի մ'աղբւր կը վա-
զէր՝ զոր տեղացիք Վսաթուն ակն կը կոչեն, աւանդութիւն
մը կար սյս գիւղացիների մէջ լձէ ով որ անտառէն ծառ
մը կտրէ խիստ մեծ պատիժ պիտի կրէ, որովհետև այդ ա-
կը մեծ ուխտաբեղի է, ուր շարունակ ուխտաւոր կը յա-
ճախեն: Մինչև 1880 ամին այս աւանդութեան հետեւելով
գիւղացիներ այդ ահագին անտառէն և ոչ մի ոստ իրենց
տներ չը վստահացան մացնել: 1880 ին Բաղշոյ կռուվա-
րութիւն զօրանոց մը շինելու նպատակաւ 'հրաման հանեց
որ շրջակայ հայ գիւղերի մէջ եղող այսպիսի անտառները
կտրտուին և նոյն փայտերը զօրանոցի շինութեան գործա-
ծուին. այս պատճառաւ կռուվարութեան կողմէն յատուկ
պաշտօնեայններ կուղարկուին այն գիւղեր՝ ուր նշանաւորու-
ած ծառերով զարդարուած ուխտաբեղիներ կը գտնուին և
ծառերը կը կտրտեն. ահա այս դիպուածին զոհ գնացած է
այս գիւղի մէջ եղող անտառը:

Ժուլար գիւղ՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ի Բէմայի գիւղէն հիւ-
սիս, ծառերով զարդարուն ընդարձակ ձորի մը մէջ շինուած,
տեղացիներու նիւթական կացութիւն առաջիններու կը հա-
ւասարի, հոս կայ եկեղեցի մը ս. Սարգիս անուամբ՝ իսկ
գիւղի արևելեան կողմ «Սևագ խաչ» անունով մի ուխտա-
տեղի՝ որն որ տարի մը յառաջ ծառերով զարդարուած է:

ձեռքը՝ բաց Բեմախու ձևաթուղն ակն մերկացուցողներ այս ալ մերկացուցեր են:

Խախտէ՞ք գիւղ՝ Ծուարայ հիւսիսային կողմի¹/₂ ժամ հեռի, 30 տուն բնակիչներով շինուած է՝ Վանայ ծովու արևմտեան և Ներքովդ լերան հարաւային կողմ եղող Վոսթայ կոչուած անջրդի ընդարձակ դաշտի արևելեան կողմ լերան մը ստորոտ: Այս գիւղացիների մշակած հողերը անջրդի բլալուն հաճարէ շատ ուրիշ արմաթբ չը պտղաբերեր. հոս կայ մի եկեղեցի ս. Սահակ անուամբ:

Փափշէն գիւղ՝ 2 ժամ հեռի Խախտէ՞ք գիւղէն դեպի հարաւային արևմուտ: Ունի 35 տուն բնակիչ, բաւական ընդարձակ հողեր, տեղացիների մեծամասնութիւն օտարութեան դիմած լինելով՝ և երկիր մշակելու համար բաւական կենդանիներ չունենալով, գրեթէ երկրագործութիւն թողած իւրեանց ապրուստի միակ միջոց բրաութիւն (չօմլէքճի) ըրած են. կնիկներ և հարսեր հողէ պտուկ, կճուճ ևն կը շինեն, արունք իրենց մէկ երկու գրասաներու վրայ բեռցուցած Բուլանխայ կողմեր կը տանին կորեկով ցորենով փոխելու. իրենց ապրուստ այսպէս կը հոգան, իսկ պարտուց կողմէն աս ալ միւս գիւղերուն հաւասարակշիռ է: Փափշէնու արևմտեան կողմ շինուած է հոյակապ եկեղեցի մը ս. Յարութիւն անուամբ. իսկ արևելեան կողմ մարգագետիններու մէջ՝ ուռնեաց ծառերու մէջէն կը հոսէ զով աղբիւր մը՝ որու բով կայ փոքրիկ մատուռ մը՝ զոր գիւղացիք «Լուսապառլ ս. Սահակ» կը կոչեն, ուր շարունակ աչաց ցաւ ունեցողները կը յաճախեն և իրենց բարեպաշտութեամբ շատ անգամ բժշկութիւն կը գտնեն:

ՄՕՑԿԱՆՈՒ ԳԱՒԱՌԱԿ

Բաղշայ արևմտեան կողմ չորս ժամ հեռի կայ մի գաւառակ, Մօսկան: Այս գաւառակ կը բաղկանայ 15 հայ և քանի մը բիւրդ գիւղերէ.— բրդաց գիւղերու ճիշդ թիւը չը գիտցուիր, որովհետև բրդեր հայերէն 4—5 ժամ հեռի լեռներու և ապառաժներու մէջ շինած են իրենց տներ. 3—4 տուն մէկ տեղ չը գտնուիր, ամեն արտի և և ամեն ապառաժի վրայ տուն մը շինուած է:

Մօսկանու հայ գիւղեր շինուած են բերրի և ընդարձակ դաշտի մը մէջ. իրարմէ առ առաւելն $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ. ամենամեծ գիւղ 40 տնէ կը բաղկանայ. ամենափոքր 3—4. ասկէ վաթսուէն տարի յառաջ կը պատմուի թէ այսօրուան 60 տուն ունեցող գիւղն ունէր 120—180 տուն բնակիչ և փոքր 60—70. հիմայ առաջինն վերջինի աստիճանի հասած է. վերջինն ալ իր հոգեհանգիստ շուտով կարդացած է:

Մօսկանու ամեն հայ գիւղերէն տաս—տասնէհինգ տուն 15—20 տարի յառաջ Բաղէշ գաղթած են. և նորա թաղերու մէջ աստանդական կապրին. այսչափ որ Բաղշշ մէջ կը գանուին, ո՞վ գիտէ թէ ուրիշ տեղեր որչափ պիտ' ըլլան:

Մօսկանցի բիւրդեր բանի մը ցեղերու կամ գլուխներու կը բաժնուին. —այս ցեղապեաներ մէյմէկ բռնակալներ լինելով՝ իրենց հրամանի ներքեւ ունին 3—400 հրամանակատար ճիւղեր — և իւրաքանչիւր ցեղ կամ գլուխ ունի իւր հպատակ հայ գիւղեր, —գիւղի ընդհանուր տէրէն (աղայէն) զատ՝ իւրաքանչիւր հայ տուն իւր երկրորդ Ցէր ունի. երկրորդ տուրը (խաֆիր) մ'ալ նմա պարտի տալ ըստ սովորութեան. ամեն գիւղ պարտական է իւր տէրոջ (աղային) անխափան տարեկան բանի մը տեսակ տուրը տալ: Ասկէ յառաջ ինչ որ ցանէին՝ տէր կուգար կը տանէր, եթէ կալի վրայ իբրեւ շնորհք իրեն հայուն մէկ երկու օրուան ուտելիք տարնէ, նոյն բիւրդ հպատակասէր մէկ կը հռչակուէր: Հայ մ'եթէ զոյգ մը նոր կօշիկ, կամ բաճկոն մը հագնելու լինէր, տէր տեսածին պէս կը պահանջէ որ իրեն տրուի, պատճառելով թէ՛ դու «հայ (ֆլայ) ես այդ բաներ բեզի չը վայելիր, միմայն ինձի կը յարմարի որ քոյ տէրդ եմ»:

Եթէ Մօսկանու հայ գիւղացին կոյս աղջիկ մը կամ ամուրի աղայ մ'ունենայ՝ առանց իւր տէր բիւրդի հրամանին չըլտասէր ամուսնացնել, ինչպէս հետեւեալ պատմութիւն՝ այս ըսածս կը հաստատէ՝ զոր Մօսկանցի հայ մը ըրաւ ինձ. խեղճ հայ կըսէր թէ «4—տարի յառաջ աղջիկ մ'ունէի մեր գիւղէն երիտասարդի մը հետ նշանցի. տէրօջըս հրամանը չըհարցնելով նշանն ալ օրհնել տուի. վերջոյ տէրս լսեց սաստիկ բարկութեամբ մեր գիւղն եկաւ. ինձ

հազար ու մէկ տեսակ նեղութիւններ տալէ վերջ՝ ի պարտիք իմ յանդուգն ձեռնարկութեան 10 հատ ոսկի, քանի մը հատ ոչխար. 3—4 զոյգ նոր կօշիկ և այլն՝ ինձմէ տուգանք առնելով՝ նոյն նշան քակեց և աղջիկս ուրիշի մը տուաւ: Հայու տէր որու որ հաճի անոր պէտք է տան աղջկէ հայր ու մայր իրենց զաւակ, որչափ մօտ արեւակից բարեկամ կը լինի թող լինի. Թիւրք սովորութիւն ամեն օրէնք կը թելելէ, երբ տէր գիտէ որ աղայի հայր կրնայ 9—10 ոսկի պարտքով օժիտ (շալան) տալ. — Հայաստանցի գիւղացի հայք սովորութիւն մ'ունին իրենց աղջկանց սկէսերէն քանի մ'ոսկի օժիտ (շալան) կառնեն: Մօտկանցի հայոց աղջկանց օժիտներն էլ քիւրդ տէրերուն կը վերաբերին: Եթէ քիւրդ տէր ամուսնացնելու աղջիկ կամ աղայ մ'ունենայ, նորա հարսանեաց ծախք իւր հպատակ հայուն կը վերաբերի:

Եթէ հայու մը տէրող անէն յանկարծ մէկ ննջէ, հայն ալ պարտական է իրեն տէրող հետ միջոց մը սուգ պահել. սուգի օրեր որ անցնին, պարտի քանի մը հարկու դահեկանի ընծայներ, 2—3 ոչխարներ առնելով իր վշտացեալ տէրող միսթարութեան երթալ. այս բաներ տեսնելու պէս նորա վիշտ կարծես թէ կ'անհետանայ:

Մօտկանու հայերէն մէկ՝ որ այն կողմերու գործոց լուստեղեակ էր, հետեւեալ պատմութիւնը ինձ ըրաւ ռասկէ երեք տարի յառաջ բուն իսկ այս ամսոյ մէջ՝ կըսէր, մեր տէրերը մէկ-մէկու հետ թշնամացան. մեր տէրող թշնամին իրեն մարդիկներով, որ 40 հոգիէն պակաս չէին. մեր գիւղն եկաւ. 5—6 օր ուղածնին ուտելէ, խմելէ վերջ՝ 15 ոսկի հաւաքեցին. և երբ որ պիտի մեկնէին՝ տներու վրայ յարձակեցան, գիւղի մէջ գտնուած ամեն ինչ կողոպտեցին և մարդուն մէկ որ իրեն ամեն դրան ետին կեցած թող չէր տար չարագործաց տուն մանել, մահացու հարուած մը տալէ վերջ մեկնեցան. մեր տէրերն ալ նոցա հայ գիւղ գնացին փոխարէն կողոպտեցին: Այս կողմի քրդեր իրարմէ վրէժ լուծելու համար՝ շատ անգամ իրերաց հպատակ հայ գիւղերը կ'աւարաւեն, գերիներ կը տանեն և մարդ ալ կը սպանեն—նոյն հայն կրկին վշտալի սրտով մը շարունակեց անել ինձ իւր պատմութիւն. լգիտե՛ս թէ Մօտկանու հայ

գիւղեր ինչ գիւղեր էին, չը կարծես թէ նորա արդէն այս տխուր վիճակ ունեցել են. 70—75 տարի յառաջ իմ մանկութեանս ատեն. — այս անձ 85 տարուան փորձառու և շատ անցքերու տեղեակ ծերունի մ'էր, նորա տեսած ու պատմածները գրելով երբէք գլուխ չեմ եններ, — այս գաւառակի հայ գիւղեր՝ թէ բազմամարդութեան և թէ հարստութեան կողմէն առաջին տեղը կը բռնէին գիւղական կենաց մէջ, սակայն աւաճ, երբ քիւրդեր սկսան հօւր և սուր բանեցնել մեր դէմ, մեզ ամենքս էլ բերին այս կենաց վիճակեցուցին, զոր դու քոյ աչքովդ կը տեսնես:

Էստեալ պատմութիւնն ալ գիւղացի քահանայ մ'ըրաւ. ճորս տարի յառաջ՝ կըսէր գործով մ'այս կողմեր եկալ, Գրեխ գիւղ պատահեցայ և ժամու մը չափ հանգիստ ընելէ վերջ յանկարծ լուր բերին թէ Մօսկանցի բիւրդեր գիւղ լցուեցան. տանտիկին լալով ինձ ըսաւ, «8էր, խա՛յր, եթէ բիւրդեր բեզ տեսնեն շատ չարչարանք կուտան բեզ, — պանդուխտ մէկ չը վստահիր երբէք այս գիւղեր համարձակ պատել, բիւրդերը տեսնելուն պէս վրան կը վազեն... — շուտ ըրէ ելիր թոնիր (վառարան) իջիր, անմիջապէս նորա խրատին հետեցայ. չորս-հինգ ժամ երեք մանկանց նման տանջուելէ վերջ՝ հաղիւ հաղ մեկնեցան և ես դուրս ելայ, սակայն երկրորդ օր այն գիւղէն ուրիշ գիւղ մը երթալու միջոցին՝ ճանապարհին մէջ, ուրիշներէն նոյն վիշա կրեցի յորմէ ազատելու համար օր մ'առաջ թոնիր մտեր էի:

Մօսկանու հայ գիւղերու կեդրոն՝ դաշտի մէջ, անցեալ 75 թ. Բ. Դրան հրամանաւ մի զօրանոց շինուեցաւ, բաւական յարմար և վայելուչ ձևով մը, միջոց մը 1—200 զօրք հոն կեցան, բայց երբ ոռոգյ-թուրք պատերազմ հրատարակուեցաւ, զօրքեր տեղէն մեկնեցան, բիւրդերը անմիջապէս հոն կուգան և կը մտածեն որ նոյն շէնքը զիրենք իրենց ապրուստ հալթալթելէն կտանցնող միջոց մ'է. խորհուրդ կ'ընեն. և մէջէն 3—4 պահապան ոստիկանները վանելով՝ բոլոր երկաթեղէն գործիքները կը կողոպտեն և յետոյ կրակի կուտան ամբողջ շէնք, և պարբերելով կ'երգեն. Ահաւասիկ Մօսկանցի քրդաց չարագործութեանց մի հաստատուն և անժխտելի ապացոյց, նորա որք տէրութեան զօրանոց՝ որ տէրութեան տուն ըսել է, կը կո-

զոգասն և կայրեն, աներկիւղ, ապա անմուռնչ Հայոց ինչ չեն ընել:— Մօականցի հայերէն շատերը կը պատմէին թէ Վերք քրդերը մեզ չափազանց նեղութիւն կուտային համարութենիս հասած կըսէինք թէ կայսերական բարեխնամ կառավարութիւն այդ ըրածնիդ ձեզ մարսել չթողուր, նոքա հրացանին ձեռքերնին առած բարկութեամբ կը պատասխանէին, ո՞վ է ձեր կառավարութիւն բացի մենէ ու մեր հրացաններէն. բանի որ մեր հրացանները մեր ձեռքն է, ձեր կառավարութիւն, ձեր տէրութիւն և ձեր պատրիարք մեք եմք:

Մօականու հարաւային արեւմտեան կողմ կան մի բանի գեղեր՝ զորս Շակու գիւղեր կանուանեն, այս գաւառի մէջ մի հայ գիւղ կայ, Թոթով, այս գիւղ 20 տարի յառաջ 20—25 տուն բնակիչ ունեցել է, հիմայ տուներու աւերակներ ալ հազիւ կը նշմարուի, բնակիչներէն շատերը Բաղէշ, և մնացածները հոս և հոն գաղթած են. այս գիւղի գաղթելու առիթն ալ հանրածանօթ մօականցիների ոճիրները եղած են:

Շատակու արեւելեան և Բաղշոյ արեւմտեան կողմ է Բայիկանայ գաւառակ, Բաղէշէն 7 ժամ հեռի, այս գաւառակ կը բաղկանայ 4 բիւրդ և 2 հայ գիւղերէն. իւրաքանչիւր բիւրդ ունի 5—10 տուն բնակիչ, այս բիւրդեր գարնան վրաններու տակ բնակելու համար լեռներ կելլեն, ձմրան գիւղերնին կիջնան, ապրուստին հովուութեամբ կամ ուրիշ հանգիստ միջոցներով կը հոգան:

Բայիկանայ գաւառակի մէջ եղող հայ գիւղերի անուններ են, ա. Շէն, բ. Թուլթէն, վերջինն՝ Թոթով գիւղի բախտին արժանացած է շատունց 'ի վեր: Շէն գիւղն ունի 6 տուն հայ բնակիչ և 3 տուն բիւրդ. այս գիւղի բիւրդ բնակիչներէն մինն է Բադր աղա անուն գազանաբարոյ բիւրդ, որ հիմայ նոյն գաւառակին կառավարիչ (միւրդիւր) կարգուած է, գիւղի հողերու շատը իրեն կը պատկանի: Այս գիւղ զուարճալի ձևով մը շինուած է բարձրաւանդակ տեղի մը վրայ, ունի հազարաւոր պաղածու ծառեր, որոնք այնչափ առատ են՝ որ մէկը առաւելու և հովիտներու մէջ պատած միջոցին՝ նոցա սողարթախիտ տերևները նորա աչքի տեսութենէն արեգական շողեր կը խափանեն, այս գիւղի

հողը ամեն տեսակ արմատիք կը պաղարեցնէ. աւելի որից (բրինձ) որ շատ պատուականն է: Ան գիւղի հիւսիսային կողմ՝ իրարմէ 5 վայրկեան հեռաւորութեամբ շինուած կան երեք քարաշէն եկեղեցիներ, 1. ս. Սարգիս, 2. ս. Գէորգ, 3. ս. Կոյս Մարիամ անուաներով: Գիւղի արեւելեան կողմ՝ բլրակի մը վրայ կայ աւերակ վանուց մը տեղ, զոր գիւղացիք ս. Փրկչի վանք կ'անուանեն. գիւղի հարաւային արեւելեան կողմ կայ նաեւ մի շատ հին աւերակ, որոյ համար այս գիւղի հայերէն 90—տարուան ծերունի մը սա պատմութիւն կընէր. «Իմ հաւ կը պատմէր թէ այս մեր գիւղ (շէն) յառաջ 500 տուն բնակիչ ունեցել է, և այս աւերակ զոր կը տեսնես դու՝ նա ալ մեր գիւղի աւագ եկեղեցին եղած է, նորա անունը մեր գիւղացիներէն մէկ չը գիտեր, թէ և իմ հաւս ս. Յարութիւն կ'անուանէր: Դէպի հարաւային կողմ՝ ապառաժուա բլրակի մը վրայ հին օրեայ բերդի մը հիմեր, գիւղացիք «Կալաէ Ղամանի»¹⁾ կը կոչեն: Հարկ չըկայ ըսել թէ այս գիւղի բնակիչներն ալ ուրիշ գեղացիների վիճակը ունեցել են: Իւրաքանչիւր տուն 50—60 ոսկի պարաք ունենալէ զատ՝ այնչափ առատ և բերրի հողերուն տէր ըլլալովն հիմայ կտոր մը չոր կորեակի կարօտ վիճակի մէջ կը գտնուին:

Բայիկանու հիւսիսային և Բաղշոյ հարաւային արեւելեան կողմ կայ մի գաւառակ ալ՝ նահէն՝ որ կը բաղկանայ 7 բիւրդ գիւղերէն. այս գաւառակի մէջ հայ գիւղեր չը կան. թէ և ցարդ շատ գիւղեր հայկական անուններով կը յորջորջուին. ինչպէս Ելնե կամ Եղնե, Խաչուկան կամ Խաչքուրկան, 2ա գոնիս կամ 2ագ. ունիս ևն, շատ մ'այս կերպ իրական ապացոյցներով դիւրաւ կրնայ հասկնալ մէկ որ այս գիւղերու բոլորն ալ՝ հայ ժողովրդեան բնակավայրեր եղած են առնօք. սակայն պարագայներու դառն բերմամբ այսօր այդ թշուառ արարածների հեաքեր անգամ իսպառ անհետ եղած է իրենց բնակավայրերէն:

Նահի բիւրդ գիւղերի հիւսիսային և Բաղշոյ հարաւային կողմ՝ 3 ժամ հեռաւորութեամբ ի Բաղշոյ կայ լեռնաբաժակ մի գիւղ, Խուլթիկ: Այս գիւղ ունի 350 տուն

¹⁾ Կալա բիւրդերէն է կը նշանակէ բերդ. «ղաման» ժամանակ՝ ըսել է ժամանակի կամ հին օրեայ բերդ:

քնակիչ: Ամեն տնէն 2—3 երեք անձինք Կ. Պոլիս կը պանդըխտին: Հոս իսկապէս արտ չը կայ. եղածը ածու է. այդ տեղի երկրագործութեան մէջ գոմէշ գոյութիւն չունի, զոյգ մ'եզ ամեն բան կը վերջացնէ:

Խուլթիկ գիւղի կեդրոնի մէջ կը բարձրանայ մի հոյա-կապ եկեղեցւոյ շէնք ս. Գէորգ անուամբ: Գիւղի հարաւա-յին կողմ եղող գերեզմանոցի մէջ հիւսիսային ու հարաւա-յին կողմեր՝ իրերաց դէմ շինուած են երկու փոքրիկ մա-տուռներ՝ ս. Յովնանու և ս. Սիմոնի անուններով. իսկ ան-կէ քիչ մը հեռի նոյն ուղղութեամբ մացառոտ անտառակի մը մէջ կայ մի ուխտատեղի՝ զոր տեղացիք լժպերով խաչը կը կոչեն, ուր ամեն տարի ս. Խաչից ածին բաղմամբ ուխտաւորներ կը յաճախեն: Աղքատութիւն և պարտակա-նութիւն այս գիւղի մէջն ալ իր կշիռ կը կորովէ...

Խուլթիկայ արևելեան կողմ $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ընդար-ձակ դաշտի մը վրայ շինուած են Ցատկոյ 8 հայ գիւղեր. այս գիւղերէն առաջին կրնայ համարուիլ Մօճկօնիս գիւղը ունի 45 տուն քնակիչ. վայելուչ ձևով մը շինուած է Ցատ-կոյ դաշտի կեդրոնի մէջ, իւր շուրջ ունենալով առատ ար-տեր ու անդաստաններ: Գիւղի մէջ կայ մի եկեղեցի՝ յանուն ս. Ստեփաննոսի, իսկ արևելեան կողմ բլրակի մը վրայ կա-ռուցուած է մի գեղեցիկ վանք՝ ս. Աթանաքիոսայ հայրա-պետի անուամբ: Այս վանք ունի բաւական ոչխարներ, տա-ւարներ, և արդիւնաւոր վարելահողեր. եթէ լաւ հոգա-բարձութեան մը հսկողութեան յանձնուի 15—20 գիւղա-ցի որք աղայոց գիշերօթիկ վարժարան մը կրնայ կառա-վարել:

Միջին հաշուով Ցատկոյ բոլոր գիւղերի մէջ 800 տը-նէն աւելի հայ բնակիչներ կան, որոց բոլորն ալ աղքատ և վերջին աստիճան պարտաւէր են: Մարդիկներնուն շա-տերը Կ. Պոլիս, Ռուսաստան ու Պարսկաստան կը պանդխ-տին. պարտուց ծանր շղթայ մը կը կաշկանդէ նոցա ու-քերը իրենց հայրենի սահմանները վերադառնալու:

Ցատկոյ հիւսիսային կողմ 2 ժամ հեռի կիյնայ Խի-զանու գաւառ. բոլոր Խիզանու մէջ հիմայ 45—50 հայ և նոյնչափ ալ քիւրդ գիւղեր կան. հայ գիւղերի վիճակը խիստ դառն է: Երկրագործութիւն այս գաւառի մէջ իւր գոյու-

Թիւնը բոլորովին կորսնցուցած է. քանի՜, քանի՜ հայ տը-
ներ սովուռ միջոցին օտար երկիրներ գաղթած իրենց կեան-
քը պահպանելու:

Այս գաւառի դաշտի մէջ ընդարձակ տարածութեամբ
մը կը տեսնուի Խիզանու աւերակ քաղաք. ուր շէնքերը
դեռ կիսակործան կը մնան. բոլոր քաղաք 2—3 տուն ա-
րազակ բրդաց բնակարան մ'է միայն, շէնքերու մէջ առա-
ջին կրնայ հայոց մայր եկեղեցին որոյ կաթուղիկէն դեռ
կիսակործան կը մնայ, յոր հիւսիսեան հոգին կենդանի կը
մնայ: Հետաքրքրութեան համար որչափ փափաքեցայ չը
կրցայ այս շէնքի մէջ երկտող արձանագրութիւն գտնել. ո-
րովհետեւ քիւրդեր բոլոր սրբատաշ քարերը քակել տարեր
են դաւարանները շինելու. թէև եկեղեցւոյ անունը ես
ես ինքս չը կրցայ գիտնալ՝ այսպիսի իրական միջոցներով,
սակայն այն գաւառացիներէն շատեր— որք իրենց հաւերէն
լսած էին, կը պատմէին թէ ս. Յարութիւն է, և ահա՛ այս
պատճառաւ է որ ամեն տարի յարութեան տօնին այն կող-
մերի հայեր և մինչև իսկ ուրիշ հեռաւոր գաւառակի բնա-
կիչներէն շատեր հոն ուխտի կուգան:

Խիզանու աւերակ քաղաքի Արևելեան կողմ, 10 վայր-
կեան հեռաւորութեամբ՝ Խիզանու դաշտի արգաւանդ մա-
սի վրայ շինուած է շէն Ճէլալէդինի տուն (Թէքքէն). այս
գաւառի հողային կալուածներու մեծամասնութիւն այս տան
կը վերաբերի, նորա ինչքն ու ստացուածքն թուել արդէն
կարելի չէ: Ճէլալէդին ինք հիմայ չը կայ, ոչ թէ ննջեր
այլ համբարձեր (՝) է՝ կըսեն քիւրդք, այնչափ սուրբ, այն-
չափ ընտրեալ կը կարծեն զինք՝ որ ամենէն անդառնալի եր-
դումնին նորա գլուխն ըրած են. ամենայն ակնածութեամբ
նորա խաֆո ¹⁾ անուն բերանին կառնեն, ներկայիս այս
բարեյիշատակ (՝) շէնու գործերի նկարագրութիւնն երկար
գրել հարկ չեմ համարեր, որնոր Լէնկթէմուրի արածներէն
պակաս տեղ չըբռներ...

¹⁾ Խաֆո բառ քիւրդերէն է. կը նշանակէ համբարձեալ՝
քիւրդեր Ճէլալէդինին այս ածական կուտան:

ԽԻՋԱՆՈՒ ԳԱՒԱՌԻ ՎԱՆՔԵՐ:

Գամաղէլի վանք, Էկու գիւղի արեւմտեան կողմ, ունի գմբէթաւոր գեղեցիկ և հոյակապ եկեղեցի մը և բանի մը խուցեր: 2. Եօթ խորանայ վանք, Փալասոր գիւղի հարաւային կողմ: 3 Շինի.ձորու ս. Խաչայ վանք, համանուն գիւղի արեւելեան կողմ: 4. ս. Հրեշտակապետաց վանք, Ոմբունց գիւղի հիւսիսային կողմ: 5. Խնձորուտայ վանք, նոյն գիւղի արեւելեան կողմ խիստ բարձր տեղի մը վրայ շինուած: 6. Ծօկուայ վանք, համանուն գիւղի արեւմտեան կողմ: 7. Դէրշէկու ս. Աստուածածնայ վանք, Սեղ գիւղի արեւելեան կողմ, բարձր լեռան մը կատար շինուած, շէնքեր բոլոր աւերակ դարձել են. եկեղեցւոյ կաթողիկէն միայն կիսակործան կը մնայ: 8. Ապարանից ս. Խաչ, Ապարան գիւղի հիւսիսային կողմ, ունի գմբէթաւոր գեղեցիկ և հոյակապ եկեղեցի մը, շատ հին ձեւով շինուած. այս վանուց ամեն շէնքերու վրայ հնութեան սքանչելի օրինակներ կը տեսնուին, սակայն ցաւ է տեսնել որ այսպիսի վանք հայոց իրաւասութեան հետէ՛ն նոյն կողմի բիւրդերէն Օսման աղայի որդւոց՝ Հասան և Ապուլ Բահման անուն բրդաց ագարակ (չիֆթլիկ) եղած է,—որովհետեւ այս բիւրդեր մայիսէն ց'դեկտեմբերի սկիզբներ իրենց վրաններ այս վանուց շուրջ եղող մարգագետիններու վրայ զարնելով՝ վանքի հողերը իրենց Աբրահամ անուն հայուն մշակել կուտան—գոր բունի վանուց մէջ դրած են իւր ընտանեօք վանուց շէնքերը պահպանելու և հողերը մշակելու և արդիւնքը իրենց ձմրանոց կը փոխադրեն. այս բիւրդերը կըսեն թէ «այս վանք մեր հայրենական օրինաւոր ժառանգութիւնն է»:

Այս ութ վանքերէն՝ միայն Շինիձորու ս. Խաչայ վանք մի վարդապետ կայ, ան ալ որչա՛փ նեղութիւն կրած է 5—6 տարիէն 'ի վեր հոն բնակելուն համար, միւսներ բոլորն էլ բրդաց ամարանոցներ ու ագարակներ դարձել են...

Ա Պ Ա Յ Կ Ե Ր Ց

Խիզանու հարաւային կողմ վեց ժամ հեռու լեռնոտ

և ընդարձակ ձորի մը մէջ շինուած են Սպայկերտ գաւառի հայ և բիւրդ գիւղեր. հայ գիւղերի թիւ, վիճակն, կացութիւն կը փութամ աստ ամփոփել:

Հ Ա Յ Գ Ի Ի Ղ Ե Ր.

Սովորի գիւղ՝ այս գաւառ ուղեւորողի դիմաց առաջին անգամ կ'ենլէ. բիւրդի և առատ հողերով՝ պաղատու և գեղատեսիլ ծառերով զարդարուած դաշտի մը մէջ շինուած է այս գիւղ՝ ունի 6 տուն բնակիչ, որոնք չոր կորեակ մ'անգամ ձեռք բերելու անկարող են, գիւղի ծերերէն շատեր կը պատմէին թէ 20—30 տարի յառաջ 50 տուն բնակիչ ունէր այս գիւղ՝ բայց բիւրդ պէյերու անգթութեանց երեսն ամիսն ալ հետզհետէ գաղթելով հիմայ 6 տուն բնակիչ մնացել են, որոնք ալ վերջին աստիճան յուսահատութեան մէջ լինելով շատ հաւանական է տարի մը չ'անցած անոնք ալ պիտի գաղթեն՝ եթէ երկրի վիճակ այն դրութեան մնայ. Այս գիւղի արևելեան կողմ ծառերով ու ծաղիկներով զարդարուն բլրակի վրայ՝ շինուած կայսուրը Աստուածածնայ անուամբ մի հոյակապ վանք, ուր նիւթական շէնքէն զատ բան չը նշմարուիր, վանուց մէջ ոչ վարդապետ, ոչ երէց և տիրացու կայ, կաղ Գաբրիէլ անուանով հայ մը կը բնակի հոս իւր ընտանիքով, վանուց հողերը մշակելէ վերջ իրեն աղաներու տուրք (խաֆիր) կուտայ. եթէ բան մը մնաց իրենք կուտեն՝ եթէ չը մնայ հոս և հոն կիսնան «հոգոց և պողի կը մուրան»: Իսկ դէպի արևմտեան կողմ՝ գետնի հարթ հաւասար քար ու կիր եկեղեցի մը կայ ս. Հրեշտակապետաց անուամբ. այս եկեղեցւոյ մասին ալ կը պատմէին թէ՝ 100 տարի յառաջ հողով ծածկուած էր՝ օր մը պատահմամբ կը գտնուի գիւղացիներէն միոյն ձեռամբ՝ ուր մի շէնք շինել ուզած էր:

ԲԱՍՍՈ գիւղ՝ Սովորի հարաւային կողմ. զուարճալի լեռնադաշտի մը վրայ շինուած. ունի 60 տուն աղքատ հայ բնակիչներ, գիւղի կեդրոնի մէջ կը բարձրանայ մի եկեղեցւոյ շէնք՝ յանուն սրբոյն Առաքեանց. անկէ 5 վայրկեան հեռի դէպի հարաւ՝ ապառաժոտ զառիվայրի մը վրայ կը տեսնուի աւերակ բերդակի մը հիմեր, որոյ համար գիւղացիք կը պատմէին թէ 40 տարի յառաջ հաստատ էր, և

նոյն գիւղի ամիրէն (Աղան) հոն կը բնակէր եղբոր, բայց Օսման անունով փաշայ մը քիւրդեր նուաճելու համար այն կողմեր այցելած միջոցին այս բերդակի հետ ուրիշ բերդեր ալ կը կործանէ, որոնք գաղանաբարոյ քիւրդ պէյերու վայրագութեան որջեր գարձած էին:

Բերդակ գիւղ՝ 10 վայրկեան հեռաւորութեամբ 'ի Բաստայ դէպի արևելեան կողմ. անտառախիտ բլրակի մը կտաւրի վրայ շինուած, ուր կը բնակին 2 հայ տներ՝ որոնք կը պատմէին թէ 15 տարի յառաջ հոս 10 տուն հայ բնակիչներ կային. և թէ 20 տարի յառաջ Բօթնայ պէյի քիւրդ զօրքեր երբ սկսած էին այս կողմեր աւելցնել 500 էն աւելի պառագիներ ալ քիւրդեր 5 ժամէն աւելի մեր այս գիւղի շուրջ պաշարեցին և անընդհատ հրացեալ գըն. դակներ տեղացուցին՝ բայց ի զուր, որովհետև գիւղացիք ներսէն երկու հրացանով անոնց դիմադրեցին և թող չը տուին որ գիւղ մանեն աւարառելու: Այս գիւղի դիրք բերդակէ մ'աւելի ամուր է. հիւսիսային և հարաւային կողմեր գիւղ ելելու մէկ մէկ ճամբայներ կան՝ զոր եթէ գոցեն կարելի չէ որ մէկը կարենայ գիւղ ելնել:

Սուղանց $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի ի Բերդակայ: Այս գաւառի արևելեան կողմ, գիւղացիների պատմութեան նայելով 15 տարի յառաջ 30 տնէ աւելի բնակիչ եղել հոս. բայց պարագայներու դառնութեան երեսէն՝ այդ թիւը կիսուած է. այս գիւղի մէջն ալ աղքատութիւն մեծ տեղ կը բռնէ, որոյ առիթ՝ նոյն գիւղէն ժամու մը չափ հեռի Յուստ գիւղ բնակող Մուհամէտ բէկ անուն քիւրդի ոճիրներ եղած են. գիւղացիք կը պատմէին թէ Քայդ վայրագ քիւրդ իւր չարութեամբ մեր գրացիներէն շատերի հողերը գրաւելուն՝ նորա էլ ճարահատ մնալով գաղթեցան. հիմայ նորա գրաւած բոլոր արտեր՝ մեր հաց ուտելով ու մեր ջուր խմելով ձրի մշակելէն վերջ մեր գրաստներու վրայ արդիւնքը բեռցուցած նորա դուռը կը տանինք: Այս գիւղի արևելեան կողմ կայ շատ հինօրեայ՝ բար ու կիր մի եկեղեցի՝ սուրբ Գէորգ անուամբ:

Յաղնչիկ գիւղ՝ ունի 20 տուն բնակիչ՝ որոնք իրենց դրացի Օձի քիւրդ գիւղացիներէն շարունակ կաւարառուին և կը բռնաբարուին, գիւղի արևելեան կողմ շինուած է մի

եկեղեցի։ Այս գիւղի հիւսիսային արևելեան կողմ կայ
Հուր. որս անուն գիւղ մը. տեղացիներէն շատերը կը պատ-
մէին թէ «20 տարի յառաջ 10—12 տուն հայ գեղջուկ-
ների բնակավայր մ'էր. բայց հիմայ 5—6 տուն աւաղակ
բրդաց որջ մ'եղած է»։ Այս հայ—բիւրդ գիւղի արևմտեան
կողմ հաստատուն կը մնայ ս. Կիրակոս անուամբ եկեղեցի
մ'որ քրդաց ոչխարներու ու տաւարներու օթարան եղել է։

Խոյ/Թ գիւղ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի Յառնջիկ գիւղէն դէպի
հիւսիսային արևմուտ՝ ունի 8 տուն թշուառ բնակիչներ։
Այս գիւղի արևմտեան կողմ կայ մի եկեղեցւոյ հիմր ս.
Թեոփորոսի անուամբ, իսկ անկէ քիչ մը հեռի՝ մի յստակ և
ցուրտ աղբւր՝ զոր եկեղեցւոյ աղբւր կը կոչեն՝ որն որ
մեծ ուխտատեղի մ'է նոյն կողմի հայոց համար,

Յուլստ գիւղ $1\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ Խոյ/Թ գիւ-
ղէն դէպի արևմտեան կողմ, 20 տուն բնակչօք շինուած է
խիստ բերրի հողերու և պտղատու ծառերու մէջ։ Այս գիւ-
ղացիները կը պատմէին թէ 25 տարի յառաջ մեր գիւղի
մէջ ս. Սարգսայ անուամբ եկեղեցի մ'ունէինք, Օսման փա-
շայի հրամանաւ մեր գիւղի ամիրայի բերդակն ալ բար ու
քանդ ըլլալուն համար՝ նա իրեն հայրենի գիւղ՝ Թաղ՝ ձը-
գելով մեր գիւղն եկաւ բնակութիւն հաստատելու համար,
մեր գիւղի եկեղեցւոյ տեղ նմա շատ ակորժելի գոլով՝ բըռ-
նութեամբ եկեղեցին իս բակեց նորա տեղի վրայ իրեն մի
քօջք հաստատեց՝ եկեղեցւոյ բարերով՝ որն որ դեռ հոն
կառուցեալ կը տեսնուի։

Ներքին հօրուկ տաս վայրկեան հեռաւորութեամբ
Յուստայ՝ շինուած է այս գաւառակի հիւսիսային արևե-
լեան կողմ. ունի 25 տուն բնակիչ՝ շատ մ'առատ հողեր
և մրգաբեր ծառեր։ Այս գիւղն ալ թշուառութեան մա-
սին առաջիկաների կարգն է։ Գիւղի արևմտեան կողմ՝ բարձ-
րաւանդակ տեղի մը վրայ՝ շինուած կ'այ մի բար ու կիր
եկեղեցի յանուն սրբոյ Աստուածածնայ։

Բաղրանանց՝ 5—6 վայրկեան հեռի ի Ներքին Հօ-
րուկայ՝ շինուած է նորա արևմտեան կողմ. հոս կը բնակին
10 տուն թշուառ և հարստահարեալ գեղջուկ հայեր. այս
գիւղի մէջ եկեղեցի չը կայ՝ միայն գիւղի արևելեան կողմ
մեծ շէնքի մ'աւերակ կը տեսնուի, զոր տեղացիք քաֆրի

բերդ կը կոչեն թէև, սակայն շէնքի հիմերու սրբատաշ բարերէն՝ և վրայի աղաւաղեալ արձանագրութիւններէն ես այնպէս կ'ենթադրեմ որ հոս վաղեմի վանք մ'եղած է, ինչպէս որ այս կողմերէն 80 ամեայ փորձառու ծերունի մ'ալ այս մասին ինձ համակարծիք գտայ: Այս գիւղացիք իրենց կրօնական պաշտամունքները կատարելու համար Հօրուկայ եկեղեցին կը յաճախեն:

Տուաղուա՝ $3/4$ հեռի Բագրանանց գիւղէն՝ ունի 20 տուն բնակիչներ, որոց վիճակն էլ առաջինների նման խիստ ողբալի է. այս գիւղի արևմտեան կողմ շինուած է փոքրիկ եկեղեցի մը ս. Գեորգ անուամբ, գիւղացիները կը պատմէին թէ 5 — 6 տարիներէն ի վեր ժամասացութեան ձայն չէ լսուած հոն:

Կոսան՝ 15 տուն բնակչօք շինուած է Տուաղուս գիւղի արևելեան կողմ՝ ընդարձակ ձորակի մը մէջ: Այս գիւղի հիւսիսային կողմն ալ մի եկեղեցի կայ՝ որ Տուաղուս գիւղի եկեղեցւոյ բախտին վիճակուած է. նիւթական չքաւորութիւնն հոս ալ միւս գիւղերու նման մեծ կշիռ ունի:

Յուսա, Բագրանանց, Տուաղուս և Կոսան գիւղերի կեդրոն՝ երկու գետակներու մէջ՝ խիստ ապառաժոտ բլրի մը վրայ՝ կը տեսնուի մի ընդարձակ և անառիկ բերդի կիսակործան շէնք, որոյ ձևին և հնութեան վրայ մարդս կը սքանչանայ. այս գիւղացիները կը պատմէին թէ այս բերդն ալ Օսման փաշայն քակել տուած է, ուր նոյն կողմի բռնակալ Բօզբէկ անուն քիւրդ կամրանայր 30 տարի յառաջ. այս պատճառաւ այս բերդը «Բօզբէկի բերդ» կը կոչեն:

Դաշտ գիւղ՝ $1/2$ ժամ հեռի Կոսան գիւղէն, դէպ ՚ի արևելեան կողմ. ունի 10 տուն բնակիչ, աղքատութեան կողմէն միւս գիւղերուն հաւասար են: Այս գիւղի հարաւային կողմ կայ ս. Սարգսայ անուամբ եկեղեցի մը:

Մաւտ՝ տաս վայրկեան հեռաւորութեամբ շինուած է Կոսան գիւղի հիւսիսային արևելեան կողմ: Այս գիւղի մէջ կըննակին 15 տուն չուառ և հարստահարեալ հայեր. գիւղի հարաւային կողմ բարձր տեղի մը վրայ՝ Դաշտ գիւղի եկեղեցւոյ անուամբ ու ձևով բար ու կիր գեղջուկ եկեղեցի մը:

Մատաճմէն՝ 3 — 4 ասպարիզօք հեռի ՚ի Մատայ հիւսիսային արևելեան կողմ՝ 15 տուն բնակչօք շինուած է լեռ-

նադաշտի մը վրայ. յորմէ հինգ վայրկեան հեռի լերան մը ստորոտ կայ մի հոյակապ վանք՝ ս. Սկաւառակ: Այս վանուց արևմտեան կողմ կը տեսնուի Լընիս անունով գիւղ մը, որոյ համար այս կողմի ծերունիները կը պատմէին թէ 30 տարի յառաջ 20—25 տուն հայ գեղջուկների բնակավայր մ'էր, հիմայ ոչ մի հայու հետք չը տեսնուիր հոն, գիւղ ամբողջ քրդաց ժառանգ եղած է, ս. Սկաւառակի վանք մինչև հիմայ այս գիւղի անուամբ կը յորջորջուի Հետևեալ գիւղեր Լընիս գիւղի առընթեր եղող ս. Սկաւառակ վանուց շուրջ շինուած են՝ առ առաւելն իրարմէ $\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ:

Տոսու գիւղ՝ ունի 15 տուն բնակիչ. բաւական բերրի արտեր, բնակիչների աղքատութիւն անպատմելի է, Տոսու արևելեան կողմ կայ մի քար ու կիր եկեղեցի ս. Սահակ Պարթև հայրապետի անուամբ:

Դայլամ՝ ուր կը բնակին 10 տուն աղքատ հայեր. այս գիւղի հիւսիսային կողմ՝ մի աւերակ կայ՝ նորա ձևէն ու դրութիւնէն կը կարծուի թէ գիւղի եկեղեցին եղել է դա. որովհետև հիմայ գիւղի մէջ եկեղեցւոյ շէնք չըկայ:

Արազիլ՝ ունի 5 տուն բնակիչ, որոց վիճակը առաջիններէն շատ վատթար է. այդ գիւղի մէջ հնութեան կողմէն առաջին տեղ կը բռնէ գիւղական եկեղեցին՝ որ կը գրանուի գիւղի հիւսիսային կողմ:

Կեղիս՝ աս թէ բնակչաց և թէ նորա նիւթական և բարոյական թշուառութեան կողմէն Արագիլի նման է, Կեղսու հարաւային կողմ բլրակի մը վրայ կառուցեալ է՝ ս. Յովհաննու խնուամբ մի հոյակապ վանք, իսկ արևելեան կողմ մի քար ու կիր եկեղեցի ս. Սարգսի զօրավարի անունով:

Թաղ՝ կը բաղկանայ 5—6 հայ տնէ. այս գիւղ կեցւայ թէ Կեղիս գիւղի բազմամարդութեան ժամանակ նորա մի թաղն եղած է, որովհետև թէ այդ գիւղին զգալի մասակայութեամբ և թէ իւր մէջ չունեցած եկեղեցւոյ պակասութեամբ այս կարծիք դիւրաւ կրնայ փարատուիլ:

Բաղննից գիւղ՝ այս գաւառակի արևելեան կողմ ուր կը բնակին 14 տուն հարստահարեալ և կեղեքեալ հայեր, Բաղննից գեղի արևմտեան և հարաւային կողմեր շինուած

ևն մէկ մէկ եկեղեցիներ, ս. ս. Թադէոսի և Սարգսայ անուն-
ներով, իսկ հիւսիսային արևելեան կողմ՝ մի գեղեցիկ վանք
ս. Աստուածածնայ անուամբ:

Լուալ՝ 8 վայրկեան հեռաւորութեամբ՝ շինուած է
Քաղենից գիւղի հիւսիսային կողմ. ունի 7 տուն բնակիչ միւս
գիւղերի վիճակին վիճակուած, գիւղի արևելեան կողմ բըլ-
րակի մը ստորոտ՝ Ս. Գէորգայ անուամբ քար ու կիր եկե-
ղեցի մը շինուած կայ:

Ներքին Կօտննց՝ նոյն հեռաւորութեամբ կը գտնուի
հիւսիսային արևելեան կողմ. ունի 15 տուն բնակիչ. այս գե-
ղի արևմտեան կողմ ս. Ստեփանոսի անունով հոյակապ ե-
կեղեցի մը շինուած է:

Վերին Կօտննց՝ 5 վայրկեան հեռի 'ի Ներքին Կօտե-
նից, 20 տարի յառաջ հոս 50—60 տուն բնակիչ եղել է
այս գիւղի մէջ՝ տեղացիների պատմութեան նայելով, բայց
պարագայներու դառնութեան երեսէն հիմայ այդ թիւը կէ-
սուած է, գիւղի արևելեան կողմ ընգուզենիներու և խըն-
ձորենիներու մէջ շինուած է ս. Յակոբայ անունով գեղեցիկ
եկեղեցի մը:

Ծաշուան՝ $1\frac{1}{4}$ ժամ հեռի վերին Կօտննից՝ նորա ա-
րևելեան կողմ՝ այս գիւղի դիրք և ձև այնչափ զուարճալի
և ախորժելի է՝ որ հոն ուղևորողը կը զմայլի բնութեան գե-
ղեցկութեան վրայ. այս զուարճալի ձորի մէջ կը բնակին 40
տնակներ: Գիւղի արևելեան կողմ է ս. Երրորդութեան ա-
նուամբ հոյակապ եկեղեցի մը, իսկ դէպի հարաւ բլրակի
մը վրայ մի ուխտատեղի՝ ս. Սարգսայ անունով որոյ հա-
մար գիւղացիները կը պատմէին թէ յառաջ եկեղեցի եղած է:

Սնւքար 15 տուն աղքատ և խեղճ բնակչօք շինուած
է ճաշուան գիւղի հիւսիսային արևելեան կողմ, հոս կայ
գեղըուկ եկեղեցի մը. գիւղացիք կը պատմէին թէ 7—8
տարի է որ ոչ լուս տեսած է և ոչ խունկի ծուխ՝ առած
է, նիւթական աղքատութեան զոյգընթաց է նաև բարոյա-
կան և մտաւոր սով:

Վերին-Հօրուկ՝ 35 տուն բնակիչ ունեցող հայ գիւղ-
մէ, գեղեցիկ ձևով մը շինուած է Ներքան գեղի հարաւա-
սին արևելեան կողմ. այս գիւղի հիւսիսային արևելեան

կողմ կայ բար ու կիր եկեղեցի մը ս. Աստուածածնայ ա. նուամբ:

Ներքան՝ ունի 15 տուն բնակիչ՝ որոյ նիւթական ու մտաւոր վիճակ միւսնոյն տպաւորութիւն պիտ ընեն մարդուս վրայ, ինչ որ առաջինները ըլին, այս գիւղի արեւելեան կողմ ճամբու կից շինուած կայ փոքրիկ եկեղեցի մը, ս. Յարութեան անուամբ:

Ապայկերտ գաւառ կէս դար յառաջ հայրենի երկրէ այն մաս կը կազմէր՝ ուր կէս դար յառաջ հայ գեղջուկներ՝ նորա արգաւանդ և բերրի հողով ու մոխրով նորա առողջարար օդով ու ջրով խիստ երջանիկ կապրէին, այլ աւանդ ժամանակ... տակաւ առ տակաւ այնպէս ծանրացաւ նոյն ողորմելիներու վրայ՝ այնպէս թշուառացուց ու մերկացուց զիրենք իրենց հայրենի երկրի մէջ, ինչպէս աղէտալի Եգիպտոսի մը մէջ:

ԱԶՆՈՒԱՅ ԶՈՐ ԿԱՄ ԿԻՒՋԷԼ ՑԵՐԷ

Բաղէշի հիւսիսային արեւելեան կողմ՝ $3\frac{1}{2}$ ժամ հեռի կայ մի ընդարձակ և գեղեցիկ դաշտ՝ Աջնուաց ձոր՝ (Կիւղէտէրէ): Այս գեղեցիկ և զմայլեցուցիչ դաշտի այս ու այն կողմեր շինուած կան նոյն գաւառակի 11 հայ և 4 բիւրդ գիւղերը՝ առ առաւելն իրարմէ $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ:

Հայ գիւղեր

Օրձէնք գիւղ՝ ունի 7 տուն բնակիչ, շինուած է այս դաշտի հարաւային արեւմտեան կողմը՝ լեռան մը ստորոտ. կացութիւննին խիստ արգահատելի է, գարունէն ց'աշուն մշակած հողերնուն արդիւնքը ուրիշներ կը տանեն. — այս գիւղացիներէն և ոչ մէկը ածու մը սեպհական հող չունի. գիւղի ամեն ինչ Բաղէշի միւֆթիի թափուն է, գիւղացիների հոս բնակելը միտիւայութեամբ է, եթէ գիւղացիներ ուզէ՝ մէկ հոն կը բնակեցնէ՝ եթէ չուզէ ձեռնունայն դուրս կը հանէ:

Անդ՝ նոյն դաշտի արեւմտեան կողմ, ունի 20 տուն բնակիչ և բաւական վարելահողեր՝ բնակչաց ամենն ալ ծանրագումար պարտուց ենթարկուած են. հողերնուն մեծամաս

նուութիւն պարտուց առջև կը մշակուի, տեղացիներու շատերը պանդխտութեան եղած են, որոց զաւակաց և ընտանեաց ղոցորմի կացութիւնը բաւական չըլլալով, շատ անգամ անխիղճ պարտատէրներէն կը տանջուին և կը չարքարուին, այս գիւղի հարաւային կողմ կայ մի եկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի:

Սազ գիւղ՝ 40 տուն բնակչօք շինուած է Կիւզէլ Տէրէի դաշտի կեդրոն, $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի յանդոյ, իր շուրջն ունի առատ և բերրի արտեր և անբաստաններ՝ տեղացիներու վիճակը խիստ տեսուր է, պանդխտութիւնը շատերու հետքեր իրենց բնակավայրերէն անհետացուցած է: Այս գեղի հիւսիսային կողմ կայ մի եկեղեցի, կառուցեալ յանուն սրբոց հրեշտակապետաց:

Տոփ գիւղ՝ $1\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ շինուած է Սազայ հարաւային կողմ բլրի մը ստորոտ. ունի 17 տուն բնակիչ. շատ մ'առատ արտեր ու փեր, երկու տուն կայ հոս որ ձմրան մէջ երկու ամիսներու համար միայն ուտեստ (կորեկ) կրնան պատրաստել, միւսները ծուխ անգամ հանելու կարողութիւն չունին, պարտուց անտանելի լծուն տակ ընկճած են: Այս գիւղի հարաւային արեւելեան կողմ կայ գեղջուկ մի եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի. իսկ հիւսիսային կողմ եղօղ բլրակի կտտար աւերակ բերդակի մը հիմեր կը նշմարուին՝ զոր գեղացիները՝ Ղարափուլի բերդ¹⁾ կը կոչեն:

Եւարթ՝ 1 ժամ հեռի 'ի Տոփայ՝ հարաւային արեւելք. ունի 12 տուն բնակիչ, որոնց թշուառութիւն աննկարագրելի է, պանդխտութիւն մեծ որսեր կընէ հոս: Այս գիւղի հիւսիսային կողմ կայ մի բարաշէն եկեղեցի ս. Յակոբ անուամբ:

Տաշ Տոփ՝ կէս ժամ հեռի 'ի Խարթայ՝ դէպի հիւսիս, ունի 6 տուն գեղջուկ բնակիչներ, չորսի արուններ պանդխտութեան ելած են. պարտատէրները հողերնուն շատ գրաւած են: Գիւղի արեւմտեան կողմ շինուած է ս. Յարութիւն անունով եկեղեցի մը:

Նէլ՝ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռի 'ի Տաշ-Տոփայ՝ դէպի հիւսիսային արեւմուտ, 40 տուն բնակչօք շինուած է այս գուարձա-

¹⁾ Ղարափուլ ռամկօրէն կը նշանակէ պահպան, դիտող:

լի դաշտի բերրի մասի վրայ, սակայն տեղացիների վիճակը միևս գիւղերէն աւելի վատթար է: Նէլայ արեւելեան կողմ կայ մի հոյակապ եկեղեցի ս. Յովհաննու անուամբ. իսկ գէպի հարաւային արեւելք կը տեսնուի աւերակ վանուց մը տեղ, որոյ տեղացիները ս. Յարութիւն անուն կուտան:

ԿԱՐԼԻ գիւղ՝ 1 ժամ հեռու 'ի Նէլայ' գէպի հիւսիսային արեւելեան կողմ, հոս կը բնակին 25 տուն աղքատ հայ գիւղացիներ, ասոր ալ ամեն բան միևս գիւղերու նման իւր հոգեվարքին հասած է. այս գիւղի արեւելեան կողմն է ս. Սարգիս զօրավարի անունով փոքրիկ բար ու կիր եկեղեցին՝ ուր կը յաճախեն այն գաւառակի հայք ամեն մեծ ու նշանաւոր տօն օրեր:

Կիւզէլ Տէրէ գաւառակի վրայ կը հաշուուին՝ Ծապոռ. Խարլիթ, և Ալումէք գիւղեր, որոց կէս բիւրդ և կէս հաւ են. ամբողջ հայ գիւղերի նկարագրութիւնը լաւ ըմբռնող դիւրաւ կրնայ երեւակայել թէ այսպիսի կիսահայ գեղերի վիճակը ի՞նչ պիտ' ըլլայ:

Թէ գաղանաբարոյ և աւազակ բուրդի վիշտն ու վթար՝ և թէ անխիղճ Վլաշին ու տոկոսն այսպիսի գաւառակներու հայ բնակչաց նիւթական ոյժը ջլատելու բաւական չ'ըլլալով ցաւալի է տեսնել որ բարոյական ու մտաւոր ալ սպառած է. տասնումէկ-տասն երկու գիւղերէ բաղկացեալ այսպէս գաւառակի մը մէջ $3\frac{1}{2}$ երէց նոյնչափ ալ տիրացու հազիւ գտնուի, ժողովուրդ գրեւ կարդալէ տեղեկութիւն չունի, նոցա հոգեկան կարողութիւն այդ շուք թողնող, սպիտակ կարդացողներ ձեռքն տմբոյնուած է, խեղճ ժողովուրդ ոչ ապագայն հեռատեսել գիտէ և ոչ ներկայն չափաւորել, անցածն ալ անցել է, ամեն բան դիպուածական կը համարի, — անշուշտ այսպիսի ժողովրդեան մը բաժին պիտ' ըլլայ վիշտ, տուսյտանք, հեծ ու ողբ:

